

SEYYAHLARIN GÖZÜYLE TARKU (XVII-XVIII. YÜZYILLAR)

TARKHU FROM THE EYES OF TRAVELERS (XVII-XVIIIITH CENTURIES)

İsmail BÜLBÜL*

Öz

Geçmiş olduğu eskiye dayanan Tarku şehri, Orta Çağda bir dönem Hazar Kağanlığına başkentlik yapmış ve bu bağlamda Kafkasya'nın en önemli merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Tarku, X. yüzyılda gerçekleşen Slav saldırıları neticesinde bu özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Ancak XVI. yüzyılda Kumuk Türkleri kendi devletlerini kurduklarında Tarku'yu başkent yapmışlar ve şehrin, Kafkasya için yeniden önem kazanmasını sağlamışlardır. Osmanlı, İran ve Rus kaynaklarında kurulan bu devletin, Tarku Şamhallığı adıyla anılması Tarku'nun önemine ilişkin dikkat çekici bir husus olarak kabul edilebilir. Şehrin önemine rağmen Türkçe literatürde Tarku'ya dair herhangi bir çalışmanın bulunmaması ise hayli ilginçtir. Yapılan bu çalışma, bu bakımdan önemli bir boşluğu doldurmak için atılan adımlardan birisi olarak kabul edilebilir.

Bu makale, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Tarku'ya uğrayan ya da Tarku'nun yakınlarından geçip kent hakkında bilgi veren Osmanlı, İngiliz, Fransız, Alman ve Rus seyyahlarının betimlemeleri ve eserleri seyahatname niteliği taşıyan diplomat ya da askerlerin anlatıları üzerine kurgulanmıştır. Bu yüzden metin, seyyahların verdiği bilgilere göre şekillenmiştir. Dolayısıyla yazıda seyyahların değinmediği ya da çok az bilgi verdiği konulara temas edilmemiştir. Öte yandan bazı konuların izahında Dağıstan tarihini ele alan XIX. yüzyıl tarihçilerine müracaat edilmiştir. Nihayet Tarku hakkında yazılmış bazı kitap ve makalelerden istifade edilerek çalışma pekiştirilmiştir.

Özetle bu çalışma seyyahların bakış açısına göre XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Tarku'daki siyasal yaşamı, kent sakinlerinin iktisadi faaliyetlerini ve kentin fiziksel dokusunu ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Kumuklar, Tarku Şamhallığı, Tarku

Abstract

Tarkhu city, whose history is quite old, became the capital of the Caspian Kingdom in medieval time for a while and in this sense, it has been one of the most important centers of the Caucasia. Tarkhu lost this feature considerably in the result of Slav attacks in the tenth century. However, Kumuk Turks selected Tarkhu as their capital city when they established their own states in the sixteenth century and they made the city important again for Caucasia. That this state is entitled as Tarkhu Shamkhal in Ottoman, Iranian, and Russian sources has been regarded as a remarkable example concerning the importance of Tarkhu. It is interesting that there has not been any studies related to Tarkhu in Turkish literature despite the importance of the city. At this point, this study can be regarded as one of the improvements to fill an important gap.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Hatay / Türkiye, ismailbulbul_@hotmail.com

This study is based on the depictions and works of Ottoman, English, French, German and Russian travelers who gave information about Tarkhu when visiting or being the neighborhood of Tarkhu in the XVIIth and XVIIIth century and on the expressions of diplomats or soldiers which presents the quality of travelogue. Thus, the text is designed according to the information given by the travelers. Therefore, the matters that the travelers did not mention or give very little information has not been taken place. Moreover, it has been applied to the XIXth century historians dealing with the history of Daghestan in the explanation of some subjects. Finally, the study has been reinforced by taking advantage of some books and articles written about Tarkhu.

In summary this study, according to the viewpoint of the travelers, deals with political life, economic activities of urban residents and physical urban structure in Tarkhu in the XVIIth and XVIIIth century.

Keywords: Caucasia, Kumuks, Tarkhu Shamkhal, Tarkhu

Giriş

Günümüzde Mahaçkale adıyla anılan Tarku, XVI. yüzyılda Kumuk Türkleri tarafından kurulan Tarku Şamhallığına başkentlik yapmış, tarihi oldukça eskilere dayanan bir Türk şehridir. Kumuk ve Rus tarihçiler Kumuklara ya da Kafkasya'ya dair yaptıkları çalışmalarda Tarku'nun tarihi önemini ortaya koymuşlardır.¹ Bununla birlikte yapılan çalışmalar genellikle Rusçadır ve bugüne kadar şehri ele alan Türkçe herhangi bir çalışma ise yapılmamıştır.

Bu çalışmanın temel kaynakları, XVII. ve XVIII. yüzyıl seyyah, diplomat ve askerlerinin anlatılarıdır. Bu makalede seyahatnameleri incelenen ve aşağıda haklarında kısaca bilgi verilen şahıslar şunlardır: Adam Olearius, Jean-Baptiste Tavernier, Evliya Çelebi, John Struys, A. de La Motraye, Cornelius Le Bruyn, Henry Bruce, John Bell, İ. G. Gerber, İ. A. Gildenstedt, D. İ. Tihonov ve Varvara İvanovna Bakunina.

Adam Olearius, Holstein dükünün İran ile olan ipek ticaretini geliştirmek amacıyla İran'a gönderdiği elçilik heyetinde katiplik yapmıştır. 1633 yılının Kasım ayında Hamburg'dan hareket eden elçilik heyeti, Rusya üzerinden İran'a ulaşmış, görevini tamamladıktan sonra 1637 yılının Aralık ayında İsfahan'dan geri dönüş yolculuğuna başlamıştır. Nisan 1638'de Tarku'dan geçen heyet, 1639 Ağustosunda Gottorp'a ulaşmıştır. Adam Olearius'un bu yolculuğu anlattığı eseri, ilk defa 1647 yılında Schleswig'de basılmıştır. Almanca olan bu ilk baskı, 1656'da gözden geçirilip

1 Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Kamil Aliyev, *Şahıhalı Tarkovskiye*, Mahaçkale 2008; S. Ş. Gadjiyeva, *Kumiki*, Moskva 1961; *İstoriya Dagestana*, I, red. G. A. Alikberov, V. G. Gadjiyev, i. t.d., Moskva 1967; A. İ. Osmanov – M. M. Magomedhanov, “Goroda”, *Narodı Dagestana*, red. S. A. Arutyunov – A. İ. Osmanov – G. A. Sergeyeva, Moskva 2002; M. P. A. İbragimov – A. M. Adjiyev, “Kumiki”, *Narodı Dagestana*, red. S. A. Arutyunov – A. İ. Osmanov – G. A. Sergeyeva, Moskva 2002; M. P. Abdusalomov, “Rol Torgovih Tsentrov Kumikii v Torgovo-Ekonomičeskih Svyazyah Rossii s Narodami Severnogo Kavkaza v XVIII v.”, <http://kumukia.ru/rol-torgovyix-czentrov-kumyikii.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018]; Arsen Akbiyev, “Kumiki”, <http://kumukia.ru/article-3701.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018]; Kamil Aliyev, “O Gorode Şevkalskom Naçalnom Tarki”, <http://kumukia.ru/o-gorode-şevkalskom-naçalnom-tarki.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018]; Gasan Orazev, “Dyujina Mneniy o Proishojdenii Nazvaniya ‘Anji’”, <http://kumukia.ru/dujina-mneniy-o-proishojdenii-nazvaniya-anji1.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018]; L. İ. Lavrov, “Tarki do XVIII veka”, <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

genişletilerek yine Almanca olarak tekrar basılmıştır.² Bu çalışmada ise *The Vogayes & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*³ ismiyle 1662’de Londra’da yayımlanan İngilizce baskısı ile *Des Welt-berühmten Adami Olearii colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen: Bestehend in der nach Muşkau und Persien*⁴ adıyla 1696 yılında Hamburg’da çıkan Almanca baskısı kullanılmıştır.

1632 ile 1663 yılları arasında İran’a altı yolculuk yapan Jean-Baptiste Tavernier, Dağıstan’dan geçmemesine rağmen Dağıstan hakkında önemli bilgiler vermiştir. Eseri, ilk defa 1676’da Paris’te Fransızca olarak *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier qu’il a fait en Turquie, en Perse et aux Indes*⁵ adıyla basılmıştır.⁶ Bu alışmada Teoman Tunçdoğan tarafından *Tavernier Seyahatnamesi* adıyla Türkçe tercüme edilen 2006 baskısı kullanılmıştır.⁷

1666’da Tarku’ya gelen Evliya elebi, şehir hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu alışmada Evliya elebi’nin Seyit Ali Kahraman tarafından hazırlanan ve *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi* adıyla yayımlanan 2011 baskısı kullanılmıştır.⁸

1668’de Rusya’nın hizmetine girmiş olan John Struys, 1670 yılında Dağıstan’dan geçmiştir. Seyahatini arın, Rus-İran ticari ilişkilerini geliştirmeye yönelik girişimleri çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Eseri, ilk defa 1676’da Almanca olarak basılmıştır.⁹ Bu çalışmada 1684’te *The Voiages and Travels of John Struys* adıyla Londra’da yayımlanan İngilizce baskısı kullanılmıştır.¹⁰

Bir maceraperest olarak kabul edilen Fransız seyyah A. de La Motraye, 1698 ile 1711 yılları arasında İstanbul, Kırım ve Kuzey Kafkasya’yı dolaşmıştır. Tarku hakkında bir Rumdan duyduklarını eserine kaydetmiştir. Eseri, ilk defa 1723 yılında *Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*¹¹ adıyla iki cilt halinde basılmıştır.¹² Bu çalışmada 1730 yılında yine aynı isimle yayımlanan İngilizce baskısı kullanılmıştır.¹³

Alman seyyah Cornelius Le Bruyn, 1703 yılında İtil yoluyla Astrahan’a ulaşmış, buradan Hazar Denizi – Niyazabad – şirvan yolunu kullanarak İsfahan’a gitmiştir. 1707 yılında yine aynı güzergâhı kullanarak geri dönmüştür. Eserinde Dağıstan hakkında bilgiler vermektedir. Eser, ilk

2 Christoph Werner, “Olearius, Adam”, <http://www.iranicaonline.org/articles/olearius-adam> [Erişim tarihi: 23.05.18].

3 Adam Olearius, *The Vogayes & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, London 1662.

4 Adami Olearii, *Des Welt-berühmten Adami Olearii colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen: Bestehend in der nach Muşkau und Persien*, Hamburg 1696.

5 Jean-Baptiste Tavernier, *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier qu’il a fait en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris 1676.

6 Zeki Arıkan, “Jean-Baptiste Tavernier”, *DİA*, XL, (2011) s. 181-182.

7 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, ev. Teoman Tundoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

8 Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 7. Kitap, 2. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

9 Willem Floor, “Struys, Jan Janszoon”, <http://www.iranicaonline.org/articles/struys-jan> [Erişim tarihi: 26.03.2018].

10 John Struys, *The Voiages and Travels of John Struys*, London 1684.

11 A. de La Motraye, *A. de La Motraye’s Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa, I-II*, London 1723.

12 Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, haz. Erkan Serçe, İstikbal Kitabevi, İstanbul 2007, s. 8.

13 A. de La Motraye, *A. de La Motraye’s Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa, II*, London 1730.

defa 1711 yılında *Reizen over Moskovie, door Persie en Indie* adıyla Almanca basılmıştır.¹⁴ Bu çalışmada 1737 yılında *Travels into Muscovy, Persia, and Part of the East-Indies* adıyla iki cilt halinde İngilizce yayımlanan Londra baskısı kullanılmıştır.¹⁵

Bir asker ve diplomat olan Henry Bruce, Westfelya'da doğmuş, 1711'de I. Petro'nun hizmetine girmiş, aynı yıl I. Petro tarafından diplomatik temaslarda bulunması için İstanbul'a gönderilmiştir. 1722'de I. Petro'nun İran Seferi'ne katılan Henry Bruce, sefer sırasında Tarku'ya gelmiştir. Hatıratı ise ilk defa *Memoirs of Peter Henry Bruce*¹⁶ adıyla 1782 yılında Londra'da İngilizce olarak basılmıştır.¹⁷

John Bell, Glasgow'da tıp eğitimi almış, ardından 1714'te I. Petro'nun hizmetine girmiştir. Bell, 1715'te İran'a gönderilen elçilik heyetine katılmış, bu suretle Tarku'yu görmüştür. Tarku'ya geldiği tarih 1718'dir. Eseri, ilk defa *Travels from St. Petersburg in Russia to various parts of Asia 1763* adıyla iki cilt halinde Glasgow'da basılmıştır.¹⁸ Bu çalışmada 1788'de Edinburg'da aynı isimle yayımlanan baskısı kullanılmıştır.¹⁹

Alman kökenli bir asker olan İ. G. Gerber, 1710 yılında Rusya'nın hizmetine girmiş, I. Petro'nun İran seferine katılmış ve 1729'a kadar Kafkasya'da kalmıştır. 1728'de kendisine verilen bir emir doğrultusunda bölgenin bir haritasını çizmiş, Kafkasya'nın coğrafyası ve etnografyasına dair ayrıntılı bir çalışma yapmıştır. El yazması halinde olan çalışması, *İstoriya, Geografiya i Etnografiya Dagestana XVIII-XIX vv. Arhivniye Materialı* (İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1958) isimli eserin içerisinde yayınlanmıştır.²⁰ Bu çalışmada adı geçen eserin internet ortamına aktarılmış nüshasından yararlanılmıştır.²¹

Doğa bilimci ve tıp doktoru olan İ. A. Gildenştedt, başkanlığını Peter Simon Pallas'ın yaptığı 1768-1774 yılları arasını kapsayan Kafkasya bilimsel gezisine katılmış, Kafkasya'nın doğal kaynakları, halkları ve tarihine dair çeşitli bilgiler toplamıştır.²² Bu çalışmada İ. A. Gildenştedt'in, *Geografiçeskoye i Statistiçeskoye Opisanije Gruzii i Kavkaza* adıyla 1809'da, St. Petersburg'da Rusça yayımlanan baskısı kullanılmıştır.²³

Gürcistan valisi olan Yarbay Fedor Lena'nın emri doğrultusunda 1796'da Şamhallık, Utsumilik ve Cengutay Beyliği hakkında bilgi toplayan D. İ. Tihonov'un çalışması, Tarku hakkında önemli

14 Elçin Qarayev, *Azərbaycan XVIII Əsr Rus və Qərbi Avropa Səyyahlarının Təsvirində*, Bakı 2005, s. 20.

15 Cornelius Le Bruyn, *Travels into Muscovy, Persia, and Part of the East-Indies, I*, London 1737.

16 Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, London 1782.

17 G. Vere Benson, "Peter Henry Bruce", *Dictionary of National Biography*, VII, (1887), s. 113.

18 Robert Harrison, "John Bell", *Dictionary of National Biography*, IV, (1885), s. 166-167.

19 John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia, to Various Parts of Asia, II*, Edinburg 1788.

20 Elçin Qarayev, *Azərbaycan XVIII Əsr Rus və Qərbi Avropa Səyyahlarının Təsvirində*, s. 26-27.

21 İ. G. Gerber, "Opisanije Stran i Narodov Vdol Zapadnogo Berega Kaspiyskogo Morya 1728 g.", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm [Erişim tarihi: 03.03.2018].

22 İ. Anton Gildenştedt, "Puteşestviye po Kavkazu", <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1760-1780/Gildenstedt/pred1.htm> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

23 İ. A. Gildenştedt, *Geografiçeskoye i Statistiçeskoye Opisanije Gruzii i Kavkaza*, Sankt-Peterburg 1809.

bilgiler ihtiva etmektedir. Bu çalışma, *İstoriya, Geografiya i Etnografiya Dagestana XVIII-XIX vv. Arhivniye Materialı* (İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1958) adlı eserin içerisinde yayınlanmıştır.²⁴

Çalışmasından istifade edilen son seyyah Varvara İvanovna Bakunina'dır. Bakunina, 1796'da Derbend'e giren P. Zubov'un idaresindeki Rus ordusunda Vladimir Alayının komutanı olan M. M. Bakunin'in karısıdır. Eserinde Rus ordusunun Derbend'i ele geçirişini anlatmış, Tarku ve Derbend şehirleri hakkında bilgi vermiştir.²⁵ Eseri, *Russkaya Starina*'nın 53. sayısının 343 ila 374. sayfaları arasında yayınlanmıştır.²⁶

I. Tarku Şehrinin Kuruluşu

Tarku, Kafkasya'nın Dağıstan Bölgesi'nde, Kafkas Dağları'nın bir parçasını oluşturan Tarki-Tav'nin eteklerinde, Hazar Denizi kıyısında kurulmuştur.²⁷ Adı, Farsçada "kapı" anlamındaki *dar* kelimesinden gelmektedir.²⁸ 1940'lı yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar Tarku'nun MÖ 2000'li yıllardan itibaren bir iskân sahası olarak kullanıldığını ortaya koymuştur.²⁹ Tarku'ya ilk defa yerleşenlerin kimler oldukları tespit edilememekle beraber hayvancılıkla uğraştıkları bilinmektedir. MÖ VII. yüzyıl ile MS III. yüzyıllar arasında Dağıstan; Kimmer, İskit ve Sarmatlara ev sahipliği yapmıştır.³⁰ MS IV. yüzyılın ortalarında ise Hunlar, Dağıstan'daki Alan³¹ egemenliğine son vermiş,³² bundan sonra da bölgeye yapılan Türk göçleri artmıştır. Tarku şehrinin kuruluşu bu süreçte gerçekleşmiştir. Şehrin kuruluşuna geçmeden önce Hazarların ilk başkenti olarak kabul edilen Semender şehrinin konumu ile ilgili yapılan tartışmalara değinmek gerekmektedir. Zira Tarku'nun kuruluşu ancak bu konunun izahı ile mümkün görünmektedir.

Hazarlar üzerine çalışmalarıyla tanınmış olan Rus tarihçi M. İ. Artamonov, Semender şehrinin Terek Nehri üzerinde Kızlar'a yakın bir yerde bulunduğunu ileri sürmüştür.³³ Onun bu görüşü, Zeki Velidi Togan tarafından da kabul görmüştür.³⁴ Buna karşılık S. T. Eremyan, Semender ile

24 D. İ. Tihonov, "Opisaniye Severnogo Dagestana", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018].

25 Elçin Qarayev, *Azərbaycan XVIII Əsr Rus və Qərbi Avropa Səyyahlarının Təsvirində*, s. 34-35.

26 Varvara İvanovna Bakunina, "Persidskiy Pohod v 1796 godu", *Russkaya Starina*, T 53, St. Petersburg 1887.

27 A. İ. Osmanov – M. M. Magomedhanov, "Goroda", s. 77.

28 L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

29 A. M. Tverdohlebov, "Ob Arheologičeskih Rabotah v Dagestane v 1947-48 gg.", <http://kumukia.ru/?id=1435> [Erişim tarihi: 07.03.2018].

30 L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

31 Alanların Türk kökenli ya da İrani bir topluluk olduğu düşünülmektedir (Osman Karatay, *In Search of the Lost Tribe*, Karam, Çorum 2003, s. 13-14).

32 Umut Üren, "Kafkasya'da Hunlar", *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, II, S 72, s. 190.

33 M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul 2008, s. 503-504.

34 Aktaran W. Barthold – P. B. Golden, "Khazar", *EI3*, IV, (1997), s. 1173.

Tarku'nun aynı şehirler olduklarını iddia etmiştir.³⁵ L. İ. Lavrov, V. F. Minorskiy,³⁶ W. Barthold, P. B. Golden,³⁷ Kamil Aliyev³⁸ ve A. Yu. Yakubovskiy³⁹ gibi tanınmış tarihçiler, Eremyan ile aynı fikirdedirler. Bu durumda Tarku ile Semender'in aynı şehirler oldukları, genel kabul gören bir görüştür denilebilir.

Semender isminin kökeni konusunda da iki farklı görüş bulunmaktadır. Şerif Baştav,⁴⁰ İbrahim Kafesoğlu,⁴¹ V. F. Minorskiy,⁴² D. M. Dunlop,⁴³ M. İ. Artamonov,⁴⁴ Peter B. Golden⁴⁵ gibi tarihçiler, Semender ismini Sabar boylarından biri olan Zabender ile ilişkilendirirler. S. A. Pletniyeva⁴⁶ ve L. İ. Lavrov⁴⁷ ise Semender kelimesinin Farsça *samān-dar* ("uçtaki kapı")'dan geldiğini iddia etmişlerdir. "Uçtaki Kapı"da anlamı, Semender'in kuruluş amacı ve konumu ile örtüşüyor gibi görünse de, bu iddia henüz ilim çevrelerinde yaygınlık kazanmamıştır.

515'te Kafkasyaya yerleşen Sabarlar, 531'de Bizans ile anlaşıp Sasani topraklarına akınlara başlayınca⁴⁸ Sasani hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan (531-579); Kafkasyada, içlerinde Semender'in de bulunduğu bir dizi kaleden meydana gelen bir savunma hattı oluşturmuştur.⁴⁹ Bununla birlikte Sasaniler, Sabar akınlarını önleyememiş ve nihayet VI. yüzyılın sonları veya VII. yüzyılın başlarında Semender, Sabarlar tarafından kurulan Hazar Kağanlığı'nın hakimiyeti altına girmiştir.⁵⁰ Hazarların Semender'i başkent olarak kabul etmeleri, Orta Çağ Arap coğrafyacılarının verdikleri bilgilerden de anlaşılacağı üzere, şehrin gelişmesine büyük bir katkı sağlamış, şehir, bu özelliğini Hazarların Müslüman Araplarla giriştikleri mücadelelerin sonucunda başkentlerini İtil Nehri civarına taşımasından sonra da korumuştur.⁵¹ Bu durum, Kiev knezi Svyatoslav'ın 965'te

35 Aktaran L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018]. Tarku ile Semender'in aynı şehirler olduklarını ilk defa dile getiren, XIX. yüzyıl tarihçilerinden Abbaskulu Ağa Bakıhanov'dur (A. Bakıxanov, *Gülüstani-İrəm*, red. Ə. Esedzade, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 2010, s. 15).

36 L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

37 W. Barthold – P. B. Golden, "Khazar", s. 1173.

38 Kamil Aliyev, "O Gorode Şevkalskom Naçalnom Tarki", <http://kumukia.ru/o-gorode-şevkalskom-naçalnom-tarki.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

39 A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 175, dipnot 237.

40 Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, C V, S 17-18, (1941), s. 71.

41 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 153.

42 L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

43 D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenga Yayınları, İstanbul 2008, s. 24.

44 M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 189.

45 Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 247.

46 S. A. Pletniyeva, *Hazarı*, Moskva 1986, s. 28.

47 L. İ. Lavrov, "Tarki do XVIII veka", <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

48 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 152, 153; Ahmet Taşağl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 271-272.

49 Murtazali Gadjiyev, "On the Construction Date of the Derbend Fortification Complex", *Iran & the Caucasus*, Vol 12, No 1, (2008), s. 1-2; S. A. Pletniyeva, *Hazarı*, s. 28.

50 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 162 vd.

51 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 45, 71, 112, 159, 177, 206.

Hazar ülkesine düzenlediği sefer ile sona ermiştir.⁵² İdrisi, Rusların bu seferde Semender’de yaptığı tahribatı şöyle anlatır: “...burası eskiden büyük ve mamur bir şehirdi... Rus kabilesi buraya akın yaparak bu mamureleri mahv ve harap etti.”⁵³ Rusların saldırısından sonra Semender/Tarku⁵⁴, eski önemini kaybetmiş gibi görünmektedir. Bu durum, Kumuk Türklerinin XVI. yüzyılda Tarku merkezli Tarku Şamhallığını kurmalarına kadar sürmüştür.⁵⁵

2. Siyasi Merkez Olarak Tarku

Tarku Şamhallığının kendine özgü yönetim şekli, Tarku’daki siyasal yaşamın da şekillenmesinde rol oynamıştır. Bu yönetim şekline göre Şamhallık, yerel yönetimlerin özerkliğine imkân vermekte, dolayısıyla esnek bir merkezîyetçi yapı sergilemektedir. Tarku Şamhallığının siyasi yetkisini zaman zaman vassal beyliklerle paylaştığı görülmektedir. XIX. yüzyıl tarihçilerinden Hasan el-Kadarî’nin, *Âsâr-ı Dağıstan* isimli eserinde şamhala bağlı olan Kaytak Utsumisi Ahmed’in bazı hukuki düzenlemelerde bulunup bir kanun metni hazırlattığını kaydetmesi bunun bir delili olarak kabul edilebilir. Yine aynı eserde Macalis köyü hakkında anlatılanlar bir başka örnek teşkil eder. Bu köy, bir zamanlar civar köylülerin gelip müşaverede buldukları boş bir araziye *utsumi* tarafından yerleşim yeri haline getirilmiş ve *meclis* kelimesinin çoğulu olan *macalis* adıyla anılmıştır.⁵⁶ Burada Macalis ve etrafındaki köylerin kendilerine has bir idareleri söz konusu gibi görünmektedir.

Vassal beylerin, şamhalı üst otorite olarak kabul ettikleri, şamhalın tahta geçiş töreninde hazır buldukları ve bazılarının da, şamhal hanedanı ile akrabalık kurdukları bilinmektedir.⁵⁷ Şamhal hanedanı ile kurulan akrabalık, vassal beylerin şamhala olan bağlılığını arttırırken aynı zamanda onları Tarku’daki siyasi hayatın birer ögesi haline getirmiş olmalıdır.

Vassal beylikler şamhallığa feodal bir hüviyet kazandırmakta, Tarku’da bulunan divan ise şamhallığın merkezîyetçi yapısını ortaya koymaktadır. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde bu divana “Görünüş” adı verildiğini ve üyelerinin vezir, kadiasker, nakıbüleşraf ve dört mezhebin temsilcisi

52 *Oçerki İstorii SSSR, Drevniya Rus-Period Feodalizma (IX-XIII)*, III, red. B. D. Grekova – L. V. Çerepnina – V. T. Paşuto, Moskva 1953, s. 667, dipnot 3.

53 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 112.

54 İlginç bir şekilde Orta Çağ Arap coğrafyacıları, Tarku ismini kullanmamışlardır. Buna karşılık Tarku adını ilk defa kullanan, VIII. yüzyıl Ermeni tarihçilerinden Gevond olmuştur. O, 716-717’de Müslim komutasındaki orduların Tarku’da kamp kurduklarını anlatmaktadır (Aktaran L. İ. Lavrov, “Tarki do XVIII veka”, <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].)

55 Kamil Aliyev, “O Gorode Şevkalskom Naçalnom Tarki”, <http://kumukia.ru/o-gorode-şevkalskom-naçalnom-tarki.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

56 Hasan Al Kadarî, *Âsâr-ı Dağıstan*, çev. Musa Ramazan, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 41.

57 Adam Olearius, *The Voyages & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, s. 408; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 670, 677; John Struys, *The Voyages and Travels of John Struys*, s. 210; Cornelius Le Bruyn, *Travels into Muscovy, Persia, and Part of the East-Indies*, s. 143; Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 270; İsmail Bülbül, *Başlangıcından Rus Hakimiyetine Kadar Kumuk Türkleri ve Tarku Şamhallığı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011, s. 28.

olan dört şeyhülislamdan oluştuğunu yazmaktadır.⁵⁸ Bu üyeler, şamhaldan sonra Tarku'daki siyasi hayatın üst düzey temsilcileridirler. Şamhalın yardımcıları olarak nitelendirilen nazırların⁵⁹ ve şamhalın veliahdı olan “kırım şamhal”ın⁶⁰ bu divana dahil olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak hanedan üyesi olanların, meclise dahil olmadıkları ve siyasi ve idari olarak etkili oldukları söylenebilir. Nitekim Adam Olearius, Tarku'nun bir kısmının şamhalın yeğeni tarafından idare edildiğini anlatmaktadır.⁶¹

Son olarak kentin seçkinleri arasında kadı ve müftülerin yer aldığını belirtmek gerekir.⁶² Bunlar, ilim adamları olmalarının yanı sıra din adamı hüviyetine de sahiptirler. Bu şahısların halk nezdindeki itibarı, şehrin diğer ricali ile kıyaslandığında daha fazla olabilir. Çünkü kent sakinleri için din, hayatın belirleyici unsurlarından biri olarak görülmektedir. Evliya Çelebi bu hususta şöyle demektedir: “Hepsi Şafii mezhepli tutucu adamlardır. Sakalını tıraş eden adama ne selâm verirler ne alırlar, tıraşlı adamla yemek bile yemezler ... sakalsız adamı yanlarına uğratmazlar ... sakalina ustura değdiren oğlanı ve berberi katle yakın âleme ibret ederler ... Hepsi Nakşibendi tarikatında tevhid ehli insanlardır ...”⁶³

Hasan el-Kadarî'nin eserinin ekler kısmında “Dağıstan'ın sıradan halk toplulukları arasındaki eski mutluluk alametleri” başlığı altında anlatılanlar, büyük ölçüde Evliya Çelebi'nin çizdiği muhafazakar topluluk resmiyle örtüşmektedir. Burada mutluluğun ilk alameti olarak “Kur'an-ı Kerim azimü'-şanı kendi nefsi için uygulamak” denmiştir. Bundan sonraki mutluluk alametleri ise güzel bir eşe, iyi bir ata, ünlü ustalar tarafından yapılmış silahlara ve kehribar ya da mercan bir tespihe sahip olmak gibi tamamiyle dünyevi unsurları ihtiva etmektedir.⁶⁴

3. Tarku'da Ticari Hayat

Tarım ve hayvancılık şehir ekonomisinin temelini oluşturmaktadır. Tarımın ön plana çıkmasında toprağın verimliliği, iklim koşullarının uygunluğu,⁶⁵ su kaynaklarının bolluğu⁶⁶ gibi etkenler rol oynamıştır. Tarku'nun tarım için uygun koşullara sahip olması, tarımsal üretimin kalitesini arttırmakla kalmamış, ürün çeşitliliğini de beraberinde getirmiştir. Bu ürünler; üzüm, karpuz, portakal, nar, elma ve armut gibi meyvelerle tahıl, arpa, pamuk ve her türlü sebzedden oluşmaktadır.⁶⁷

58 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 667, 670.

59 M. P. A. İbragimov – A. M. Adjiyev, “Kumiki”, s. 475.

60 A. Bakıxanov, *Gülüstani-İrəm*, s. 77.

61 Adam Olearius, *The Voyages & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, s. 408.

62 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 667.

63 *Age.*, s. 667-668, 672.

64 Al Kadarî, *Âsâr-ı Dağıstan*, s. 131.

65 Kış süresi oldukça kısa olan Tarku'da bahar Şubat ayında başlamaktadır (Nazmi, *Dağıstan Vilâyeti*, İstanbul 1334, s. 39).

66 Kumuklar dağlardan inen suları İranlılardan öğrendikleri kanal sistemi ile tarlalarının sulanmasında kullanmaktaydılar (Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 311-312).

67 Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 267; İ. G. Gerber, “Opisaniye Stran i Narodov Vdol Zapadnogo

Tarımın ekonomik faaliyetler içerisinde geniş yer edinmesi, kentte bir toprak aristokrasisinin de varlığına işaret edebilir. Öte yandan askeri zümrenin varlığının tarımsal üretime borçlu olduğu da bilinmektedir. Nitekim Evliya Çelebi, askerlerin tarımla uğraştıklarını, elde ettikleri ürünlerden dolayı şamhala vergi ödemeyip gelirlerini askeri hizmetleri karşılığında kendileri için alıkoyduklarını ifade etmektedir.⁶⁸ Fakat Henry Bruce ve John Bell'de hayranlık uyandıran ve bu iki seyyahın anlatımlarından seçkin birlikler olduğu anlaşılan şamhalın askeri kıtası, büyük bir ihtimalle Osmanlı Devleti'ndeki yeniçeriler gibi askeri bir zümre olabilir.⁶⁹

Gerber, şamhallıkta bol miktarda verimli otlığın bulunduğu bilgisini vermektedir.⁷⁰ Koyun ve sığırlardan oluşan sürüler, bu otlaklarda, muhtemelen Karaçay-Malkarlarda olduğu gibi, çobanlar tarafından güdülmekteydi.⁷¹ Üreticiler, ürünlerinin 20'de birini vergi olarak şamhala vermekteydiler.⁷²

Hayvancılıktan sonra arıcılık ve balıkçılık gelmektedir.⁷³ A. de La Motraye seyahatnamesinde "... bir Rumdan, Tarku'nun kürkleriyle ünlü olduğunu ve kentte iyi bir balık pazarının bulunduğunu duymuştum" diye yazmaktadır.⁷⁴ A. de La Motraye'den yarım asır önce şamhalın konuştuğu olan Adam Olearius, kendilerine sunulan yiyecekler arasında balıkları da saymaktadır.⁷⁵ D. İ. Tihonov ise her on balıktan birisinin vergi olarak şamhallığa ayrıldığını anlatmaktadır.⁷⁶

Vergiler *daruga*⁷⁷ adı verilen görevliler tarafından tahsil edilmektedir. Evliya Çelebi, şamhalın kendi adına para bastırmadığını, Dağıstan'da paranın bilinmediğini ve ekonomide takas usulünün hakim olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Dolayısıyla *darugaların* tahsilatı aynı olarak yaptıkları söylenebilir. Bu durum, Rusya'nın XVIII. yüzyılda geçirdiği dönüşüme bağlı olarak değişmeye başlamıştır. I. Petro'nun modernleşme ve sanayileşme atılımları, ülkenin daha fazla hammaddeye

Berega Kaspiyskogo Morya. 1728 g.," http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm [Erişim tarihi: 03.03.2018]; D. İ. Tihonov, "Opisaniye Severnogo Dagestana", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018].

68 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 667.

69 Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 267; John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia, to Various Parts of Asia*, s. 446.

70 İ. G. Gerber, "Opisaniye Stran i Narodov Vdol Zapadnogo Berega Kaspiyskogo Morya. 1728 g.," http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm [Erişim tarihi: 03.03.2018].

71 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 659.

72 D. İ. Tihonov, "Opisaniye Severnogo Dagestana", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018].

73 Agm.; İ. A. Gildenstedt, *Geografiçeskoye i Statistiçeskoye Opisaniye Gruzii i Kavkaza*, s. 107.

74 A. de La Motraye, *A. de La Motraye's Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*, s. 65.

75 Adam Olearius, *The Voyages & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, s. 410.

76 D. İ. Tihonov, "Opisaniye Severnogo Dagestana", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018].

77 *Daruga* "basamak, sıkıkmak, daraltmak ve mühürlemek" anlamlarına gelmektedir. Moğollar ve onların halefi olan devletlerde *darugaların*; nüfus sayımı, asker toplama, posta teşkilatını kurma ve vergi toplama gibi görevlerinin olduğu bilinmektedir. Ayrıca XVIII-XIX. yüzyıllarda İran'daki *darugaların*, şehirlerin asayişine ve beledi işlere dair bir takım sorumlulukları da bulunmaktadır (Abdülkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA*, VIII, (1993), s. 505, 506).

78 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 672.

ihtiyaç duymasına neden olmuş, bu ise Rusların, başta Kafkasya olmak üzere çeşitli bölgelerde yayılmasına yol açmıştır. Ayrıca hammadde ihtiyacı İran ile ilişkilerin geliştirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu doğrultuda I. Petro, Artemiy Volinskiy'i İran'a elçi olarak göndermiş,⁷⁹ fakat bununla da yetinmeyerek 1722'de İran'daki karışıklıklardan yararlanarak İran seferini gerçekleştirmiştir. Sefer sonunda I. Petro, İran'ın en önemli ipek üretim merkezlerini elde etmiş ve Dağıstan'a egemen olmuştur.⁸⁰

I. Petro, 1724'te Derbent, Bakü ve Kutsal Haç Kalesi gibi Rus yönetiminde bulunan şehirlere ve kalelere getirilecek demir, güherçile, şarap, tütün, et ve tahıldan vergi alınmayacağına dair bir kanun çıkartmış, yine bu kanun çerçevesinde yerli tacirlerin Rusya ile yapacakları ticarete de güvence vermiştir. Ayrıca tacirlerin Hazar Denizi'ndeki Rus gemilerinden yararlanmalarına da imkân sağlanmıştır. I. Petro'nun bu ekonomik tedbirleri Dağıstan'da ticaretin gelişmesine ve kısa sürede, başta Tarku olmak üzere, Endirey ve Aksay çarşılarında Rus, Ermeni ve diğer milletlerden tacirlerin görülmesine neden olmuştur. Bundan sonra halı, dokuma, meyve, bal, bal mumu, pamuk, ham ipek ve kızıl kök gibi Tarku'nun yerel ürünleri Rusya'ya gitmeye başlamıştır.⁸¹ Elbette ki ticareti yapanlar sadece yabancılar değildir. İ. G. Gerber, Tarkulu bazı tacirlerin, İran ve Rusya'ya ticaret için adam gönderdiklerini anlatmaktadır.⁸² Kumuk tarihçilerinden Arsen Akbiyev ve M. P. Abdulsalamov'a göre Tarkulu tacirler Rusya ve İran dışında Anadolu ve Orta Doğu şehirlerine de gitmektedirler.⁸³

D. İ. Tihonov, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru şamhallık ekonomisi ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

Şamhallık, Ruslara et, tahıl, bal ve bal mumu satıyor. Bu ürünler Kızlar ve Astrahan'a gönderiliyor... (Kumuklar) elbise için kumaşları Rusya ve İran'dan getiriyorlar. Ayrıca bu ülkelerden gümüş, altın, bakır, kurşun ve demir satın alıyorlar ... Şamhallıkta tacirlerden araba başına bir gümüş Rus parası, araba boş ise 2 ruble 50 kapık, meyve arabalarından 1 ruble 30 kapık, boya maddelerinden pud^[84] başına 2 ruble 50 kapık, bir attan 50 kapık, 20 baş koyundan bir koyun, 20 baş sığırdan bir sığır, 10 balıktan bir balık

79 Rusya'nın geçirdiği dönüşüm ve Artemiy Volinskiy'in elçisi için bk. Okan Yeşilot, *Şah'in Ülkesinde*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 23 vd.; P. P. Buşev, *Posolstvo Artemiya Volinskogo, v 1715-1718 gg.*, Nauka, Moskva 1978, s. 30 vd.

80 İ. V. Kurukin, *Persidskiy Pohod Petro Velikogo*, Moskva 2010, s. 14 vd.; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi", *Vakanüvis, Kafkasya Özel Sayısı*, Vol 2, (2017), s. 116 vd.

81 *İstoriya Dagestana*, s. 352-354; M. P. Abdulsalamov, "Rol Torgovih Tsentrov Kumikii v Torgovo-Ekonomiçeskih Svyazyah Rossii s Narodami Severnogo Kavkaza v XVIII v.", <http://kumukia.ru/rol-torgovyix-czentrov-kumyikii.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

82 İ. G. Gerber, "Opisaniye Stran i Narodov Vdol Zapadnogo Berega Kaspiyskogo Morya. 1728 g.", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm [Erişim tarihi: 03.03.2018].

83 Arsen Akbiyev, "Kumiki", <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page13.html> [Erişim tarihi: 03.03.2018]; M. P. Abdulsalamov, "Rol Torgovih Tsentrov Kumikii v Torgovo-Ekonomiçeskih Svyazyah Rossii s Narodami Severnogo Kavkaza v XVIII v.", <http://kumukia.ru/rol-torgovyix-czentrov-kumyikii.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

84 Eski bir Rus ağırlık ölçüsüdür. 1 pud, 16,38 kg'dır (Emine Atmaca, "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S 27, s. 29).

vergi olarak alınıyor. İnsanlardan ise atlı veya yaya Rus, Ermeni ve Yahudinin her birinden 1 ruble alınıyor. Müslümanlardan herhangi bir şey alınmıyor ...⁸⁵

D. İ. Tihonov'un ifadeleri, şamhallığın dış ticaretinde Rusya ve İran'ın önemli bir yer edindiğini, tarım ve hayvancılığın halen ülke ekonomisinin temelini oluşturduğunu, paranın şamhallık ekonomisinde kullanımının yaygınlaştığını ve Rus, Ermeni ve Yahudi tacirlerin şamhallığın ticari hayatında mühim bir yer edindiğini ortaya koymaktadır.

4. Şehir ve Mekân

Jean-Baptiste Tavernier, Kumukların, dağlardan gelen suların yararlanabilmek ve herhangi bir saldırı halinde dağları sığınak olarak kullanabilmek için dağ eteklerinde yaşadıklarını anlatmaktadır.⁸⁶ Tarku'nun bir dağ yamacında kurulmasında bu doğal ve beşeri etkenlerin önemli bir rolü olsa gerektir. Nitekim seyyahların Tarku ile ilgili anlatımlarında üzerinde ısrarlar durdukları iki mühim konudan birisini şehrin stratejik açıdan avantaj sağlayan konumu, diğerini de dağlardan gelen sular ya da bu suların kullanımına dair mevzular oluşturmaktadır.

Seyyahların Tarku ile ilgili anlatımları, genellikle şehrin Hazar Denizi (H) kıyısında yükselen dağın (Tarki-Tav) eteklerinde, son derece korunaklı bir tepenin üzerinde kurulu olduğunu belirten bir betimleme ile başlamaktadır.⁸⁷ Bununla beraber Adam Olearius'ın seyahatnamesinde yer alan Tarku'ya ait bir gravür, şehrin genel görünümü hakkında seyyahların anlatımından daha fazla bilgi sunmaktadır. Gravürde de görüldüğü üzere (Bk. Gravür 1), Tarku, John Bell'in "bir amfi-tiyatro"⁸⁸ olarak nitelendirdiği kayalıkların (I) alt tarafında, bir dağın yamacında (A) kuruludur. Hazar Denizi'ne bir vadi ile açılan şehrin etrafında mahalleler ve bahçeler bulunmaktadır. Gravürün sağ alt köşesindeki düzlük (F), genellikle şehre gelen kalabalık grupların konakladığı yerdir. Bu düzlüğün yakınlarında simetrik şekilde tasarlanmış, Timurlu bahçelerini andıran bir botanik bahçesi (E) bulunmaktadır. Şamhalın sarayı (B) ve şamhal hanedanına mensup kişilere ait yapılar (C ve D) şehre tepeden bakan yüksek kayalıklar üzerine kurulmuştur. Gravürün sol alt köşesinde görülen Buynak askerleri (G) ise hareket halinde tasvir edilmişlerdir ve bu durum Tarku'ya sadece Hazar Denizi kıyısından ulaşılabildiğini göstermektedir. Nitekim XIX. yüzyıl

85 D. İ. Tihonov, "Opisaniye Severnogo Dagestana", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018].

86 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 311-312.

87 John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia, to Various Parts of Asia*, s. 450; Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 269; Adam Olearius, *The Voyages & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, s. 408; Varvara İvanovna Bakunina, "Persidskiy Pohod v 1796 godu", s. 348; D. İ. Tihonov, "Opisaniye Severnogo Dagestana", http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018]. Evliya Çelebi bu seyyahlardan farklı olarak şehrin düz bir zemininin olduğunu iddia etmiştir. Evliya Çelebi'nin şehri görmesine rağmen Tarku'yu neden böyle tasvir ettiği anlayışlamamıştır (Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 666).

88 John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia, to Various Parts of Asia*, s. 450.

Rus tarihçilerinden P. G. Butkova –ki kendisi Tarku’da bulunmuştur – şehrin etrafının dağlarla çevrili olduğunu ve şehre sadece Hazar Denizi kıyısından girilebildiğini anlatmaktadır.⁸⁹

Gravür 1. XVII. Yüzyılda Tarku

Kaynak: Adam Olearius, *Des Welt-berühmten Adami Olearii colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen: Bes-
tehend in der nach Mußkau und Persien*, Hamburg 1696, s. 383.

Gravürden de anlaşılacağı üzere, şehir merkezinde geniş sokaklar ya da meydanlar bulunmamaktadır. Bu hususta Butkova, sokakların, ancak yan yana iki atının geçebileceği genişlikte olduğunu belirtmektedir.⁹⁰ Yine gravürde görüldüğü gibi, evler, V. İ. Bakunina'nın ifadesiyle "birbirinin üzerine yığılmış gibi" görünmektedir.⁹¹ Adam Olearius, evlerin İran tarzında inşa edildiğini ve gösterişli olmadıklarını anlatmaktadır.⁹² Evliya Çelebi ise evlerin küçük olduğunu, buna karşılık şehirde bazı gösterişli yapıların da bulunduğunu ifade etmektedir. Evliya Çelebi'nin gösterişli olarak bahsettiği evler, şamhallığın ileri gelenlerine aittir. Nitekim Evliya Çelebi, bu gösterişli evlere örnek olarak 7 sarayın adını vermektedir ki bunlar Şamhal Şah Sarayı, vezire ait Takî Han Sarayı, Endirey beyine ait Ulu Bey Sarayı, Kasım Bay Sarayı, Kıran Alp Sarayı ve Sultan Mahmud Sarayıdır.⁹³

89 P. G. Butkova, *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god.*, Çast Vtoraya, Sankt-Peterburg 1869, s. 569.

90 P. G. Butkova, *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god.*, s. 569.

91 Varvara İvanovna Bakunina, "Persidskiy Pohod v 1796 godu", s. 348.

92 Adam Olearius, *The Vogayes & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, s. 408.

93 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 667.

Seyyahların anlatımına göre Tarku'da evler taş ve çamur kullanılarak tek ya da iki katlı yapılmıştır. Evlerin çit ile ya da *azbar*⁹⁴ adı verilen yüksek duvarlarla çevrili bahçeleri ve tamamen toprakla örtülü düz çatıları bulunmaktadır. Birbirleriyle bağlantısı olmayan odaların zeminleri kesme taşlarla kaplıdır. Bu zeminin üzerine halı ya da hasır örtülmektedir. Soğuk mevsimler uzun sürmediğinden evlerin pencerelerinde cam kullanılmamış, bunun yerine dışarısının rahatlıkla görülebileceği kamıştan yapılmış kepenkler tercih edilmiştir. Binalar, yaz aylarının aşırı sıcaklarından korunmak için kuzeye bakacak şekilde inşa edilmiştir.⁹⁵

Evlerin tamamlayıcı unsuru, seyyahların üzerinde ayrıca durduğu dağlardan gelen sulardır. Bruce bu sularla bahçelerin sulandığını ve bu yüzden evlerin bahçelerinde leziz meyvelerin yetiştiğini anlatmaktadır⁹⁶ ki bu durum Evliya Çelebi'nin Tarku için yaptığı "irem bağı" benzetmesine açıklık getirmektedir.⁹⁷ V. İ. Bakunina ise Tarku'nun "temiz, kristal gibi berrak ve en sıcak havalarda bile serin olma özelliğine sahip suları" ile ünlü olduğunu, bu suların her eve taşındığını ifade etmektedir. O, şamhalın sarayını tasvir ederken misafirlerin kabul edildiği salonda ve şamhalın yatak odasında birer fiskiyenin bulunduğunu söylemekte ve bunun hane sakinleri için nasıl bir avantaj sağladığını şöyle dile getirmektedir: "... bu sıcak iklimde bunun ne kadar hoş olduğunu tahmin edemezsiniz."⁹⁸

Şamhalın sarayı, misafirlerin ağırlandığı İran tarzında bir salon, bir teras, küçük bir bahçe ve birkaç odadan oluşmaktadır.⁹⁹ Fiskiyelerin haricinde yerde serili İran halıları, birkaç vazo ve uyumak için kullanılan ipekli yorganlardan başka sarayda lüks yaşama dair herhangi bir eşya bulunmamaktadır. Pencereler, Tarku'daki diğer evlerin pencereleri gibi, camsızdır ve kamışlardan yapılmış kepenklerle örtülüdür. Duvarlar ise beyaza boyalıdır ve hiçbir süse sahip değildir.¹⁰⁰ Şamhalın evine konuk olan Butkova, bu sade görüntü için "evin hiçbir özelliği yoktu" diye yazmaktadır.¹⁰¹

Şehirde kamuya ait ya da kişisel olarak kabul edilebilecek diğer mimari yapıların neler olduğu, Evliya Çelebi'nin Tarku'nun tasvirinde anlatmayı planladığı konular için oluşturduğu başlıklardan anlaşılmaktadır. Buna göre geleneksel İslam şehirlerindeki cami, mescit, medrese ve çeşitli okullar ile derviş tekkeleri Tarku şehrinde de mevcuttur. Evliya Çelebi, su ile ilgili mimari yapılar için dört başlık açmıştır. Bunlardan ilki, muhtemelen dağlardan gelen suların şehirdeki dağıtımı ile ortaya çıkmış olan "Akarsu Çeşmeleri", ikincisi "Sebilhâneler", üçüncüsü "Evlerdeki Su

94 Kumuk lehçesi üzerine çalışmalarıyla tanınmış Çetin Pekacar bu kelimeyi *abzar* olarak kaydetmektedir (Çetin Pekacar, "Kavimler Kapısı Dağstan'dan İzlenimler", <http://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/dagistgez.htm> [Erişim tarihi:17.03.2018]).

95 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 667; Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 267; Varvara İvanovna Bakunina, "Persidskiy Pohod v 1796 godu", s. 348.

96 Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 271.

97 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 666.

98 Varvara İvanovna Bakunina, "Persidskiy Pohod v 1796 godu", s. 349.

99 John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia, to Various Parts of Asia*, s. 450.

100 Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 271-272.

101 P. G. Butkova, *Materiali dlya Novoy İstorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god.*, s. 568.

Kuyuları”, dördüncü ise “Hamamlar”dır. Bunların dışında Evliya Çelebi, ticari hayatın merkezinde yer alan yapılar için “Tüccar Hanları” ve “Çarşıları”, Hristiyanların dinî yapılarını anlatmak için “Rahip Kiliseleri”, yoksullara ve öğrencilere yiyecek dağıtan hayır yapıları için “Aşevi İmaretleri” başlıklarını oluşturmuştur.¹⁰²

Şehrin nüfusuna gelince, Evliya Çelebi’ye göre Tarku’da 7.000 hane mevcuttur ki bu rakam Türklerdeki 7 sayısının kutsallığına dair bir gönderme olarak değerlendirilebilir.¹⁰³ Evliya Çelebi’nin verdiği bu abartılı rakama karşılık çağdaşı olan Adam Olearius daha kabul edilebilir bir sayı vermektedir. Ona göre Tarku’da 1.000’den fazla hane bulunmaktadır.¹⁰⁴ Her hanede ortalama 5 kişinin yaşadığı düşünüldüğünde Adam Olearius’un verdiği bilgiler doğrultusunda Tarku’nun nüfusu en az 5.000 civarında olmalıdır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde şehrin nüfusunda fazla olmamakla birlikte bir artış yaşandığı görülmektedir. Henry Bruce, 1720’lerde şehrin hane sayısını 3.000 olarak vermektedir ki buna göre nüfus 15.000’i bulmaktadır.¹⁰⁵ Şayet Henry Bruce’un verdiği rakam doğru ise takip eden yıllarda şehrin nüfusunda büyük bir düşüş olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim İ. A. Gildenştedt 1770’lerde şehirdeki hane sayısını 1.200,¹⁰⁶ D. İ. Tihonov 1.500,¹⁰⁷ Butkova ise 1500 olarak vermektedir.¹⁰⁸ O halde 1770’lerde Tarku’nun nüfusu, 6.000-7.500 civarında olmalıdır.¹⁰⁹

Sonuç

Semender şehrinin konumuna dair tartışmalar, burasının Tarku ile aynı yer olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlardan hareketle Tarku’nun Sasaniler tarafından kurulduğu, Hazar Kağanlığı döneminde ise şehir vasfına kavuştuğu anlaşılmaktadır. Hazar çağında son derece canlı bir şehir olan Tarku, Rusların saldırıları neticesinde bu özelliğini yitirmiştir. XVI. yüzyılda kurulan Tarku Şamhallığı, Tarku’yu Dağıstan’ın merkezi haline getirmiş ve XVIII. yüzyılda Rusya ile İran arasındaki siyasi ve ticari gelişmelere bağlı olarak bölgedeki ticari hayatta görülen hareketlilik, şehrin tekrar canlanmasına imkân vermiştir. Ancak bu canlılığa rağmen Tarku gösterişli ve kalabalık bir başkent olmaktan uzaktır.

102 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 670.

103 *Age.*, s. 667.

104 Adam Olearius, *The Voyages & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, s. 408.

105 Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, s. 271.

106 İ. A. Gildenştedt, *Geografişeskiye i Statistişeskiye Opisanije Gruzii i Kavkaza*, s.107.

107 D. İ. Tihonov, “Opisanije Severnogo Dagestana”, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi: 27.03.2018].

108 P. G. Butkova, *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god.*, s. 569.

109 XVII. yüzyılda Anadolu’daki bazı önemli şehirlerin nüfusları şöyledir: Manisa 25.000-30.000, Kütahya 35.000, Çorum 20.000, Amasya 25.000, Tokat 30.000. Bu şehirlerle kıyaslandığında Tarku’nun çok az bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir (Sevgi Aktüre, “17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci”, *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture*, Vol I, No 1, (1975), s. 107, 109, 110, 112).

Tarku şehri, şamhallığın siyasi ve idari merkezidir. Devlet işleri, şamhalın Tarku'daki sarayında toplanan divanda görülmektedir. Bu divanın işleyişi tam olarak bilinmemekle beraber Türk-İslam devletlerindeki divanlara benzediği söylenebilir. Şamhallık, aynı zamanda federal bir yapı arz etmektedir. Bu durum, Dağıstan'ın dağlık coğrafyasından veya farklı etnik grupları bünyesinde barındırmasından ileri gelmiş olabilir.

Tarku'da ekonomiden mimariye pek çok konuda coğrafi unsurların etkisi söz konusudur: Şehir, dağlardan gelen temiz sulardan en iyi şekilde yararlanmayı mümkün kılan bir konuma sahiptir. Bu durum şehir sakinleri için ziraatı değerli bir uğraş haline getirmiştir. Tarku ekonomisinde önemli bir yere sahip olan hayvancılık ve balıkçılık da yine suyla ilişkilidir. Suyun bolluğu, şehirde suya dair mimari eserlerin çeşitliliğini beraberinde getirmiştir. Bununla beraber mimariyi etkileyen esas unsur iklimdir. Evler yazın sıcağına karşı en iyi korumayı sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Evler birbirine bitişik, düz çatılı ve camsız olarak inşa edilmiştir. Tarku'daki mimari estetik ise İran'ın tesirinde gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktüre, Sevgi, "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsels Yapının Değişme Süreci", *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture*, Vol I, No 1, (1975), s. 101-128.
- Al Kadarî, Hasan, *Âsâr-ı Dağıstan*, çev. Musa Ramazan, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 2003.
- Arıkan, Zeki, "Jean-Baptiste Tavernier", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XL, (2011), s. 181-183.
- Artamanov, M. İ., *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul 2008.
- Atmaca, Emine, "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S 27, (2009), s. 21-48.
- Bakıxanov, A., *Gülüstani-İrəm*, red. Ə. Esedzade, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyatı, Bakı 2010.
- Bakunina, Varvara İvanovna, "Persidskiy Pohod v 1796 godu", *Russkaya Starina*, T 53, St. Petersburg 1887, s. 343-374.
- Barthold, W. – P. B. Golden, "Khazar", *The Encyclopaedia of Islam*, IV, (1997), s. 1172-1181.
- Baştav, Şerif, "Sabir Türkleri", *Belleten*, V, S 17-18, (1941), s. 58-99.
- Bell, John, *Travels from St. Petersburg in Russia, to Various Parts of Asia*, II, Edinburg 1788.
- Benson, G. Vere, "Peter Henry Bruce", *Dictionary of National Biography*, VII, (1887), s. 113-114.
- Bruce, Henry, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, London 1782.
- Buşev, P. P., *Posolstvo Artemiya Volinskogo, v 1715-1718 gg.*, Nauka, Moskva 1978.
- Butkova, P. G., *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god.*, Çast Vtoraya, Sankt-Peterburg 1869.
- Bülbül, İsmail, *Başlangıcından Rus Hakimiyetine Kadar Kumuk Türkleri ve Tarku Şamhallığı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, "18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi", *Vakanüvis, Kafkasya Özel Sayısı*, Vol 2, (2017), s. 115-132.
- Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenga Yayınları, İstanbul 2008.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 7. Kitap, 2. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Gadjiyev, Murtazali, "On the Construction Date of the Derbend Fortification Complex", *Iran & the Caucasus*, Vol 12, No 1, (2008), s. 1-15.
- Gadjiyeva, S. Ş., *Kumki*, Moskva 1961.
- Gildenştedt, İ. A., *Geografişeskoye i Statistişeskoye Opisanıye Gruzii i Kavkaza*, Sankt-Peterburg 1809.
- Golden, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.
- Harrison, Robert, "John Bell", *Dictionary of National Biography*, IV, (1885), s. 166-167.
- İbragimov, M. – A. M. Adjiyev, "Kumiki", *Narodı Dagestana*, red. V. A. Tişkov – S. V. Çeşko, Moskva 2002, s. 472-492.
- İstoriya Dagestana*, I, red. G. A. Alikberov, V. G. Gadjiyev, i. t.d., Moskva 1967.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Karatay, Osman, *In Search of the Lost Tribe*, Karam, Çorum 2003.
- Kurukin, İ. V., *Persidskiy Pohod Petro Velikogo*, Moskva 2010.
- La Motraye, A. de, *A. de La Motraye's Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*, II, London 1730.
- La Motraye, Aubry de, *La Motraye Seyahatnamesi*, haz. Erkan Serçe, İstikbal Kitabevi, İstanbul 2007.
- Le Bruyn, Cornelius, *Travels into Muscovy, Persia, and Part of the East-Indies*, I, London 1737.

Nazmi, *Dağıstan Vilâyeti*, İstanbul 1334.

Oçerki İstorii SSSR, Drevniya Rus-Period Feodalizma (IX-XIII), III, red. B. D. Grekova – L. V. Çerepnina – V. T. Paşuto, Moskva 1953.

Olearii, Adami, *Des Welt-berühmten Adami Olearii colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen: Bestehend in der nach Muşkau und Persien*, Hamburg 1696.

Olearius, Adam, *The Vogayes & Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein*, London 1662.

Osmanov, A. İ. – M. M. Magomedhanov, “Goroda”, *Narodı Dagestana*, red. S. A. Arutyunov, A. İ. Osmanov, G. A. Sergeeva, Moskva 2002, s. 77-90.

Pletniyeva, S. A., *Hazarı*, Moskva 1986.

Qarayev, Elçin, *Azərbaycan XVIII Əsr Rus və Qərbi Avropa Səyyahlarının Təsvirində*, Bakı 2005.

Struys, John, *The Voiages and Travels of John Struys*, London 1684.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafiyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Taşgıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 5. bs., Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

Tavernier, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Üren, Umut, “Kafkasyada Hunlar”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, II, S 72, (2015), s. 190-198.

Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Yeşilot, Okan, *Şahin Ülkesinde*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

Yuvalı, Abdülkadir, “Daruga”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VIII, (1993), s. 505-506.

Elektronik Kaynaklar

Abdusalamov, M. P., “Rol Torgovih Tsentrov Kumikii v Torgovo-Ekonomiçeskih Svyazyah Rossii s Narodami Severnogo Kavkaza v XVIII v.”, <http://kumukia.ru/rol-torgovyix-czentrov-kumyikii.html> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

Akbiyev, Arsen, Kumiki, <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page13.html> [Erişim tarihi: 03.03.2018].

Aliyev, Kamil, “O Gorode Şevkalskom Naçalnom Tarki”, <http://kumukia.ru/o-gorode-şevkalskom-naşalnom-tarki.html> [Erişim tarihi:27.03.2018].

Tihonov, D. İ., “Opisaniye Severnogo Dagestana”, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Tichonov_D_I/opis_sev_dag_1796.htm [Erişim tarihi:04.03.2018].

Floor, Willem, “Struys, Jan Janszoon”, <http://www.iranicaonline.org/articles/struys-jan>, [Erişim tarihi: 26.03.2018].

Gildenştedt, İ. A., “Puteşestviye po Kavkazu”, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1760-1780/Gildenstedt/pred1.htm> [Erişim tarihi: 27.03.2018].

Gerber, İ. G., “Opisaniye Stran i Narodov Vdol Zapadnogo Berega Kaspiyskogo Morya. 1728 g.”, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm [Erişim tarihi: 03.03.2018].

Lavrov, L. İ., “Tarki do XVIII veka”, <http://kumukia.ru/article-11.html> [Erişim tarihi: 05.03.2018].

Pekacar, Çetin, “Kavimler Kapısı Dağıstan'dan İzlenimler”, <http://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/dagistgez.htm> [Erişim tarihi: 17.03.2018].

Tverdohlebov, A. M., “Ob Arheologiçeskih Rabotah v Dagestane v 1947-48 gg.”, <http://kumukia.ru/?id=1435> [Erişim tarihi: 07.03.2018].

Werner, Christoph, “Olearius, Adam”, <http://www.iranicaonline.org/articles/olearius-adam> [Erişim tarihi: 23.05.18].